

**Explaining and Elucidating Certain Ambiguities in Zaidari
Nasavi's Nafthat-al-Masdur***

Zahra Ekhtiari

Abstract

1. Introduction

Zaidari's prose writing is widely regarded as an artistic and rhythmic masterpiece, with his work "Nafthat-al-Masdur" standing out as a tour de force. Despite the scientific and novel explanation provided by Dr. Amir Hassan Yazdgerdi, there remain several issues and ambiguities within this text.

Shihab al-Din Muhammad Khurandizi Zaidari al-Nasawi or Muhammad bin Ahmad bin Ali bin Muhammad Monshi (died: 647?), whose family resided in the Khurandz Fortress near the city of Zaidar in the province of Nisa (Nasavi, 1965: Introduction), wrote the book Nafthat-al-Masdur four years after the death of Jalal al-Din Khwarazm-Shah (murdered: 628 AH) while describing his own one-year sufferings, and the reign of Jalal al-Din Mangburni (ruling: 617-628AH)

Nafthat-al-Masdur is considered a reliable historical and literary work, particularly concerning the events and situations of the Anushtegin dynasty, their bravery, cowardice of the king, the corruption and betrayal among courtiers, Minkubirni's disease, and the extinction of the Anushtegin dynasty. Furthermore, it serves as one of the crucial historical sources regarding the Mongol invasions, atrocities, and plundering of Iran.

---

* **Article history:**

Received: 10 January 2023

Received in revised form 10 March 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 26, No. 53, spring and summer 2023

Accepted: 04 April 2023

Published online: 12 August 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Associate Professor of Persian Language and Literature Department, Faculty of Literature and Human Sciences Dr. Ali Shariati, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
E-mail: ekhtiari@um.ac.ir.

The book *Nafthat-al-Masdur* is written in the format of a letter addressed to a prominent figure from Khorasan named Sa'd al-Din, who was apparently a relative of Shihab al-Din Muhammad Khurandizi Zaidari (Nisavi, 2020: introduction, 79). Shihab al-Din writes in clerical prose style, which entails the use of verses from the Quran, Hadith, common proverbs, as well as Arabic and Persian poetry to make his prose more artificial and decorated for the reader (Sajjadi, 2016: 532). At times, he employs exaggeration, metaphor, irony, allusion, rhyme, contrast, derivation, and simile to such an extent that it can confuse the interested and novice reader. This study strives to clarify some of the ambiguities within the book.

Despite the efforts made in providing explanations to resolve ambiguities in the text of *Nafthat-al-Masdur*, certain readers would encounter difficulties and ambiguities that require further clarification. In order to attain a more precise understanding and explanation of *Nafthat-al-Masdur*, it is imperative that specific points be clarified and expounded upon. Furthermore, technical language and reference pronouns have been identified as areas of confusion for some readers. Correcting the movement of words and punctuation marks, as well as reference pronouns, may also prove necessary in certain instances. The aim of this undertaking was to elucidate the salient points and challenges inherent in *Nafthat-al-Masdur* to the best of our abilities.

2. Methodology

The research methodology entailed providing answers to key questions that had emerged over several courses in which *Nafthat-al-Masdur* was taught to esteemed doctoral candidates. Furthermore, responses were furnished to other ambiguous aspects deemed necessary. Additionally, the author's intended objectives were cross-examined with three handwritten versions, most notably the version recognized as "Sii", which is considered the most accurate and superior rendition (Khazanedarloo and Sultani, 2016: 26).

3. Discussion

This study aims to elucidate, and enhance comprehension of the vocabulary and phrases featured in *Nafthat-al-Masdur* by presenting the contents of the book according to the late Dr. Yazdgerdi's explanation in a systematic manner. In contrast to the original text,

which included the opinions of other scholars, this summary solely focuses on the author's viewpoint and interpretation.

Page 1, Line 6: "When the Lord of the Days bears the burden of events entwined, he wields the sword of severity in full force."

The salient point of significance here pertains to the aspect of burden, rather than the placement of "small loads on larger burdens". In the greater Khorasan region, the term "sarbari" holds two distinct meanings:

Firstly, it denotes a lightweight or minor object that is placed on or adjacent to a larger load after some time has elapsed from the movement of the pack animal.

Secondly, it refers to a person or object that interferes or becomes involved in a situation or environment without any necessity. With regards to the feminine phrase under consideration, the latter meaning is intended. The sword, in this context, serves as a lightweight weapon that instead becomes an encumbrance or vexation, causing pain and suffering to others—a burden that materializes during a caravan of unfortunate events, namely, the advent of the Mongols.

Page 3, Line 7: "From a pen that when it does not sit on black, performs white, and when sitting on white, performs black..."

The meaning of "sitting on black" is to insert the nib of the pen into the black inkwell. Considering that a pen filled with black ink creates valuable and useful books and writings, we take "whitework" to mean the good work of the pen and the beneficial effect it produces. The last meaning that the late Ali-Akbar Dehkhoda wrote about "white-work" is true here.

Page 9, Line 14: "And I had heard the news of the return of my desired army from the Romans."

What was discussed in this article is about "Rome" so that it can be definitively stated for the audience, with reference to historical sources, what is meant by "the army that has returned from the Roman side".

Page 14, Line 8: "He attained a kind of madness, like that of a shoemaker's device, in distress."

With reference to the tools used by traditional shoemakers, "a line like a shoemaker's device" refers to the non-standard hooks that

shoemakers use with a hammer to shape the leather into a shoe. The bad handwriting of Zaidari's rival is compared to this.

Page 42, Line 8: "You couldn't even pass through the ring with all your might, and breathing with all your delicacy..." (Nasvi, 2020: 42).

In this phrase, the "ring" refers to the ring of Mongol troops around the tent and court of Anushteginids. The Mongol army had surrounded Jalal al-Din's camp in such a tight circle that even breathing was impossible.

Page 85, Line 3: "Basemak, Ahmad Urmawi.."

"Basemak" or according to Minovi's the handwritten copy "Bashmik" (Nasvi, 1926: 70), is a non-Persian word. Here, it is used as an insult meaning "dishonorable, dishonored, and weak person."

Page 104, Lines 8-9: "What is the event of Urmia? ..."

This refers to the attack by Jamāl al-Dīn al-Iraqi's assignees, who beat and stripped Zaidari and his servant in the midst of snow and cold, leaving them to die (Zaidari, 2020: 86). Using contemporary texts, Zaidari provided insights in explaining the meaning of this event.

4. Conclusion

Despite the extensive commentary of the late Yazdgerdi on Nafthatal-Masdur and the efforts of other scholars to explain ambiguities in the book, due to the intricate nature of the book, some readers still have difficulties in understanding certain parts. In this regard, an attempt was made to elucidate, as much as possible, some of the ambiguous points of the book. In brief, some of the matters which have been discussed are enumerated as follows:

1- "Sarbari". Although this word has been explained, in Greater Khorasan it has a broader meaning that is better suited to the context.

2- The phrase "blackening the pen" seems to imply that coating the tip or nib of the pen in either silver or black color is more appropriate for the context than other explanations. Likewise, the phrase "whitening the pen" means doing good and virtuous deeds with the pen which results in the production of valuable books and writings.

3. Regarding the phrase “return of the army from Rome” and based on historical books of the same period such as *Tarikh-i Jahangushay* and Zaidari's other book, the meaning of the phrase “I had heard news of the return of an army from Rome” was convincingly explained with reference to the sources, leaving no doubt about this matter.

4. The simile “a line like a shoemaker's device” was explained by examining the tools and methods of shoemaking in the past, and the image and meaning of the phrase were elaborated.

5. The word “to” at the beginning of the first line and the word “jewel box” in the next line were identified, and then the meaning was determined based on the meanings of “to” “in” and “inside”.

“The green and emerald plant are the same color, but they differ in appearance due to their jewel boxes”

6. The meaning of the first line on page 33 was explained.

7. The explanation was given regarding whether “bashmak” or “bashmik” is an adjective or a noun.

8. The meaning of the incident of “Urmia” on page 104 of the book was explained, and some other ambiguities were also resolved.

Keywords: Zaidari Nasavi, Nafthat-al-Masdur, Elucidating of certain ambiguities, Analysis, Elaboration.

References [In Persian]:

- Anjavi Shirazi, Mir Jamaluddin Hossein. (1980). *The Jihangiri Dictionary*, edited by Rahim Afifi. Mashhad: Mashhad University Press. 2nd Edition.
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1994). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press.
- Dehkhoda, Ali Akbar. (2004). *Proverbs and Sayings*, Volume 3. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Ektiari, Zahra. (2015). *A Study on the Language and Culture of the People of Khanik*. Mashhad: Mohaghegh Publication.
- Eqbal Ashtiani, Abbas. (1986). *The History of the Mongols*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Farahvashi, Bahram. (2002). *Pahlavi Language Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press. 4th Edition.
- Irani, Nafiseh. (2022). "A Textual Analysis of Riyāz al-Mahbūbīn: An Ethical-Spiritual Work in the Qājār Period", *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, Vol. 25, No. 51, pp. 1-21.

- Juvaini, Ata-Malik. (1916). *Tarikh-i Jahangushay*, edited and corrected by Mohammad Qazvini. Leiden: Brill. Publisher: Bamdad Publications. 2nd Edition.
- Juvaini, Ata-Malik. (1999). *The New Edition of Tarikh-i Jahangushay*, written by Mansur Servat. Tehran: Amir Kabir Publishing. 2nd Edition.
- Khazanehdarloo, Mohammad Ali, and Soltani, Behrouz. (2016). "A Comparative Textual Criticism of Zaidari Nasavi's *Nafthat-al-Masdur* from a Hierarchical Analysis Process", *Persian Language and Iranian Dialects*, Vol. 1, No. 2, Autumn and Winter, pp. 7-28.
- Moein, Mohammad. (1985). *Persian Dictionary*. Tehran: Amir Kabir Publication. 7th Edition.
- Musavian, Sayyed Shahrokh. (2014). *Commentary on Nafthat-al-Masdur*. Tehran: Dastan Publication.
- Musavian, Sayyed Shahrokh. (2018). "A Review on Some Ambiguities and Mistakes in the Commentary on *Nafthat-al-Masdur* by Yazdgerdi". *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, Vol. 21, No. 44, pp. 151-169.
- Nasavi (Khurandizi Zaidari al-Nasavani), Shihab al-Din Mohammad. (1965). *The Biography of Jalal al-Din Minkburni*, edited and introduction by Mojtaba Minovi. Tehran: Bongaah-i Tarjomeh va Nashr-i Ketab.
- Nasavi (Khurandizi Zaidari al-Nasavani), Shihab al-Din Mohammad. (1987). *The Biography of Jalal al-Din or the History of Jalali*, translated by Mohammad Ali Naseh, with the collaboration of Khalil Khatib Rahbar. Tehran: Saadi Publication. 2nd Edition.
- Nasavi (Khurandizi Zaidari al-Nasavani), Shihab al-Din Mohammad. (2020). *Nafthat-al-Masdur*, edited and annotated by Amir Hassan Yazdgerdi. Tehran: Toos Publication. 6th Edition.
- Nasavi (Zaidari), Shihab al-Din Mohammad (1916). *Nafthat-al-Masdur*, handwritten manuscript, Book number: 11395, Central Library and Archives of the University of Tehran, Digital section.
- Nasavi (Zaidari), Shihab al-Din Mohammad. (1897). *Nafthat-al-Masdur*, handwritten manuscript copied by Musa bin Ja'far Aliavi, Book number: 8228, Central Library and Archives of the University of Tehran, Digital section.

- Nasavi (Zaidari), Shihab al-Din Mohammad. (1926). *Nafthat-al-Masdur*, handwritten manuscript copied by Mojtaba Minovi, Film number 2783, Tehran: Islamic Heritage Center.
- Nasiri, Parisa and Talebian, Yahya. (2022). "A Critical Look at Nafsat al-Masdur from the Perspective of Norman Fairclough's Discourse Analysis". *Interdisciplinary Literary Studies*, Vol. 4, No. 7, Spring and Summer, pp. 360-386.
- Nazari, Jalil. (2016). "A Reflection on the Description of Nafthat-al-Masdur by Shahrokh Musavian". *Ayeneh Miras Journal*, Volume 14, Number 58, pp. 109-130.
- Qazi Tabatabai, Hassan. (1969). "Some Observations on the Correction of Nafthat-al-Masdur", *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, University of Tabriz, No. 86, 1969, pp. 219-234.
- Ramazani, Mehdi and Maste Ali Paras, Gholam Reza. (2020). "Reflections on *Communing: A new writing of Nafthat-al-Masdur*, written by Dr. Mansour Servat, *Journal of Literary History*, pp. 137-153.
- Rastgou, Seyyed Mohammad. (1989). "A Review of *Nafthat-al-Masdur*". *Ma'āref Journal*, Vol. 6, No. 1-2, (Issues 16 and 17), pp. 215-230.
- Sajjadi, Sayyed Ali Mohammad. (2016). "Nafthat-al-Masdur", In *Encyclopedia of Persian Language and Literature*, edited by Esmaeil Sa'adat. Tehran: Academy of Persian Language and Literature, pp. 529-532.
- Servat, Mansour. (2012). *Communing: A new writing of Nafthat-al-Masdur*. Tehran: Elmi Publication.
- Sohrabnejad, Sayyed Ali. (2021). "A Critique of the Description of Nafthat-al-Masdur (1)". *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, Vol. 24, No. 49, Spring and Summer, pp. 95-111.
- Sohrabnejad, Sayyed Ali. (2021). "A Critique of the Description of Nafthat-al-Masdur (2)", *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, Vol. 24, No. 50, Fall and Winter, pp. 133-151.
- The Boundaries of The World from The East to the West*. (1983). Edited by Manuchehr Sotude. Tehran: Tahuri Library.
- Yazdgerdi, Amir Hassan. (1969). "Let's Look at it Fairly", *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, University of Tehran, Volume 16, Issue 5 and 6, Consecutive Numbers 69 and 70, pp. 594-672.

Zomorodian, Reza. (2006). *A Dictionary of the Qaen Dialect*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature.

حل چند ابهام در نفثة المصدور زیدری*

دکتر زهرا اختیاری^۱

چکیده

شهاب‌الدین محمد زیدری نسوی (فوت: ۹۶۴۷) نفثة المصدور را چهار سال پس از مرگ جلال الدین خوارزمشاه در سال ۶۳۲ ق. به نثر مصنوع و متکلف در شهر میافارقین به رشته تحریر درآورد؛ تا شکایت آوارگی خود و ممدوحش را بر صفحات کاغذ بنگارد. با وجود شرح ارزشمند و دقت نظر و تلاش کم‌نظیر استاد امیرحسین یزدگردی بر این کتاب و توضیح و شرح دیگر محققان محترم، با توجه به دیرپاب بودن معنا در نثر فنی و متکلف و وجود عبارات مغلق و ابهام در مرجع برخی ضمیرها، هنوز هم عبارات‌های مشکل باقی مانده است. در این جستار به روش استنادی به شرح و حل و تکمیل مراد و معنای برخی کلمه‌ها و تعبیرها و عبارات‌های نفثة المصدور پرداخته شد گاه نیز علائم نگارشی و حرکات کلمه‌ها اصلاح گردید. پژوهش حاضر بر اساس شرح دکتر یزدگردی و به ترتیب صفحه‌های آن با هدف اصلاح و رفع ابهامات متن در حد مقدور انجام گرفت. سپس اگر سایر شارحان محترم در موارد مورد اشاره توضیحی داشته‌اند، آن نیز نقل گردید و آن‌گاه با توجه به سبک و سیاق عبارت و متن و با استناد به منابع معتبر تاریخی و لغوی به شرح و رفع ابهام پرداخته شد.

واژه‌های کلیدی: زیدری نسوی، نفثة المصدور، حل چند ابهام، تحلیل، شرح.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۲/۱۹ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵
نشریه نشر پژوهی ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۳، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۱-۳۱
DOI: 10.22103/JLL.2023.20855.3042

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: ekhtiari@um.ac.ir

۱- مقدمه

استادانه‌نویسی زیدری نثر هنری و موزون و مصنوع *نفتة‌المصدر* وی را به یک شاهکار ادبی تبدیل کرده‌است که با وجود شرح علمی و کم‌نظیر دکتر امیرحسین یزدگردی، هنوز مشکلات و مبهماتی در این متن باقی مانده‌است. شهاب‌الدین محمد خرنذی زیدری نسوی یا محمد بن احمد بن علی بن محمد منشی (فوت: ۶۴۷؟) که خاندان او صاحب قلعه خرنذ در نزدیکی شهر زیدر از ولایت نسا بودند (نسوی، ۱۳۴۴: مقدمه: کا)، کتاب *نفتة‌المصدر* را چهار سال بعد از مرگ جلال‌الدین خوارزمشاه (مقتول: ۶۲۸ق.) در شرح رنج‌های یک ساله خود و مخدومش، سلطان جلال‌الدین منکبرنی، (حک. ۶۱۷-۶۲۸) نگاشت.

نفتة‌المصدر از آثار معتبر تاریخی و ادبی است، به‌ویژه در حوادث و اوضاع خوارزمشاهیان و دلاوری‌ها و نستوهی پادشاه و سستی و خیانت درباریان و بیماری منکبرنی و در نتیجه انقراض سلسله خوارزمشاهیان. همچنین این کتاب یکی از منابع مهم تاریخی در مورد حملات و وحشی‌گری‌ها و استیلای مغول بر ایران است. کتاب *نفتة‌المصدر* به صورت نامه‌ای خطاب به یکی از بزرگان خراسان به نام سعدالدین که ظاهراً از خویشاوندان شهاب‌الدین محمد زیدری نسوی است (نسوی، ۱۳۹۹: مقدمه، هفتاد و نه)، نگاشته شده است. زیدری از سعدالدین با القاب «صدر معظم، اختیار الملوک و السلاطین، ملک اکابر العصر، قُدوة صدور الشرق» (نسوی، ۱۳۹۹: ۸) یاد می‌کند و از او که به نیکو عهدی و خصال نیک مشهور است، اما سراغی از غریب مغموم و منشی منسی یعنی شهاب‌الدین زیدری نگرفته، گله‌مند است (نسوی، ۱۳۹۹: ۱۲۳-۱۲۱).

شهاب‌الدین منشی، به شیوه مترسلان نثری منشیانه می‌نویسد. به همین دلیل ضمن بهره‌گیری از آیات قرآنی «گاه بخشی از یک آیه و گاهی یک یا چند کلمه از یک آیه را انتخاب کرده به مقتضای کلام، اثر خود را زینت داده‌است» (ایرانی، ۱۴۰۱: ۹). همچنین با کاربرد احادیث نبوی و استفاده از مثل‌های رایج و اشعار عربی و فارسی «نثری مصنوع و مزین پیش خواننده» گذاشته است (سجادی، ۱۳۹۵: ۵۳۲). گاه در حد افراط از تشبیه،

استعاره، کنایه، ایهام، سجع، تضاد، اشتقاق و جناس استفاده می‌کند. که موجب سردرگمی مخاطب علاقه‌مند و تازه‌کار می‌گردد. در این جستار سعی شد تا حد مقدور برخی از ابهامات کتاب شرح و رفع گردد.

۱-۱- بیان مسئله

با وجود شرح‌هایی چند در گشودن ابهامات متن کتاب *نفثة المصدور*، هنوز به دلیل نثر مصنوع و متکلف آن برای برخی مخاطبان نکات ابهام‌انگیز و مشکلی وجود دارد. برای فهم و شرح دقیق‌تر *نفثة المصدور*، توضیح و تبیین نکاتی ضروری است. نیز یکی از مشکلات نثر فنی را ابهام در مرجع ضمائر دانسته‌اند. در مواردی حرکت کلمات یا علائم نگارشی و مرجع ضمیر نیز به اصلاح نیازمند است.

پرسش‌های تحقیق

۱. آیا در نثر متکلف *نفثة المصدور* با وجود شرح مرحوم یزدگردی و دیگر شروح و مقالات، هنوز هم غلق و ابهام دیده می‌شود؟

۲. چه نکات مبهم و مغلقی در *نفثة المصدور* وجود دارد که در این مقاله حل شده‌است؟

هدف از این جستار آن بود که برخی مشکلات موجود در *نفثة المصدور* در حد وسیع شرح گردد.

شیوه پژوهش بدین گونه است که به اهم پرسش‌هایی که برای دانشجویان محترم دوره دکتری در چند دوره تدریس *نفثة المصدور* پیش آمده بود، بر اساس صفحات شرح مرحوم یزدگردی، پاسخ گفته شود. همچنین نویسنده را بر آن داشت تا علاوه بر پاسخ گفتن به پرسش‌های پیش آمده، به نکات مبهم دیگری هم که به نظر رسید، پاسخ داده شود. نیز مواردی که مورد نظر نویسنده بود با سه نسخه خطی مقابله شد. به ویژه نسخه معروف به «سی» که اصح و ارجح نسخ است (خزانه دارلو و سلطانی، ۱۳۹۵: ۲۶). بدان امید که مورد توجه ارباب تحقیق واقع گردد و برای علاقه‌مندان به مطالعه متون نثر مصنوع گره‌گشا

باشد. گرچه اذعان دارم آنچه را که به زعم خود درست تشخیص داده‌ام، مدعی نیستم کاملاً صواب و برحق است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

پیشینه تحقیقات در باره *نفته‌المصدر* نمایانگر آن است که پژوهشگران از جنبه‌های مختلف لغوی، محتوایی، سبکی و بلاغی به این اثر توجه داشته‌اند. در این جستار به اهم منابعی که به منظور شرح و رفع ابهام‌های *نفته‌المصدر* مرقوم شده، به ترتیب تاریخی پرداخته شد:

قاضی طباطبایی در مقاله «ملاحظات چند در باب تصحیح *نفته‌المصدر*»، اولین نقد را چند سال پس از انتشار شرح دکتر یزدگردی بر این اثر نوشته‌اند و انصافاً نکات ارزشمندی یادآور شده‌اند (قاضی طباطبایی، ۱۳۴۸: ۲۱۹-۲۳۴). متعاقب آن مرحوم دکتر یزدگردی مقاله «به دیده انصاف بنگریم»، را در *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی* دانشگاه تهران، عرضه نموده‌اند (یزدگردی، ۱۳۴۸: ۶۷۲-۵۹۴). با توجه به التقاطی بودن تصحیح یزدگردی، در مقاله «مروری بر کتاب *نفته‌المصدر*»، برخی استنباط‌های نویسنده جهت اصلاح بهتر متن ارائه شده است (راستگو، ۱۳۶۸: ۲۳۰-۲۱۵). کتاب *درد دل: تحریر نوین نفته‌المصدر* (ثروت: ۱۳۹۱) به دلیل فضل تقدم در شرح و تحریر امروزی آن کار ارزشمندی است. نیز شرح *نفته‌المصدر* (موسویان: ۱۳۹۳) با توضیحاتی از قبیل شرح لغات و عبارات، به آسان‌فهمی متن کمک شایان توجهی نموده است.

مقاله «نسخه‌شناسی تطبیقی *نفته‌المصدر* زیدری نسوی براساس فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی» از این جهت معرفی می‌گردد که به بررسی نسخ چهارگانه *نفته‌المصدر* اختصاص دارد. و در شرح متن انتخاب و توجه به نسخه خطی ارجح، اصلاح و اقدام مهم است و شناخت درست نسخ در تصحیح علمی به کار محقق می‌آید. در مقاله مذکور نسخه «سی» که «متعلق به کتاب‌خانه سلطنتی با شماره ۲۴۷۸ است» (خزانه دارلو و سلطانی، ۱۳۹۵:

۱۹) و در جمادی‌الآخر ۱۲۹۵ به خط شکسته نستعلیق خوش کتابت شده، به عنوان نسخهٔ ارجح شناخته شده است (خزانه‌دارلو و سلطانی، ۱۳۹۵: ۲۶).

نیز جلیل نظری به نقد یکی از شروح پرداخته است (نظری، ۱۳۹۵: ۱۳۰-۱۰۹). همچنین مقالات «نقدی بر شرح چند جمله در نفثه‌المصدر» (نیک‌پناه، ۱۳۹۷: ۲۱۴-۱۹۹) و «بررسی چند ابهام و خطا در شرح یزدگردی بر نفثه‌المصدر» از شاهرخ موسویان (موسویان: ۱۳۹۷: ۱۶۹-۱۵۱). «تأملی بر درد دل؛ تحریر نوین نفثه‌المصدر تألیف دکتر منصور ثروت»، نشریهٔ تاریخ ادبیات، (رمضانی؛ مستعلی پارسا، ۱۳۹۸: ۱۵۳-۱۳۷). سهراب‌نژاد در دو شمارهٔ پی‌درپی دو مقاله با عنوان «نقدی بر تحشیهٔ نفثه‌المصدر (۱)» (سهراب‌نژاد، ۱۴۰۰: ۱۱۱-۹۶) و «نقدی بر تحشیهٔ نفثه‌المصدر (۲)» (سهراب‌نژاد، ۱۴۰۰: ۱۵۱-۱۳۳) نوشته و هر دو در نشریه نشرپژوهی ادب فارسی منتشر شده‌است.

برخی مقالات مرتبط با نفثه‌المصدر عبارتند از: «تحلیل جامعه‌شناختی نفثه‌المصدر براساس نظریهٔ کنش متقابل نمادین» (رنجبر، خزانه‌دارلو و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۱-۶۱). «واکاوی ساختاری و زیباشناختی نفثه‌المصدر» (محجوب، ۱۳۹۵: ۲۲۲-۲۰۷) و مقالاتی دیگر.

۱-۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

کتاب نفثه‌المصدر اول‌بار در سال ۱۳۴۳ توسط استاد امیرحسین یزدگردی توضیح و شرح شد و با فهرس دقیق و مستوفایی نشر یافت. با همهٔ ارزشمندی و دقت و سترگی این اثر، پس از گذشت قریب به شصت سال هنوز در خوانش متن ابهاماتی مشاهده می‌شود. گرچه چندین تن از ادبا در زدودن برخی مشکلات آن قلم‌فرسایی نموده‌اند، اما هنوز هم برای برخی دانشجویان و فارسی‌زبانان، کلمات و عبارات و مطالبی در این کتاب، ابهام‌آمیز به نظر می‌آید.

همان گونه که گفته‌اند «نبود نسخه‌های معتبر خطی سبب شده است که موارد متعددی از کتاب همچنان غلط‌آمیز و محرف باقی مانده است» (راستگو، ۱۳۶۸: ۲۱۹). این جستار بر آن بود تا برخی مبهمات و مشکلات متن *نفتة المصدور* را بگشاید تا این اثر مهم و علمی - ادبی قرن هفتم، برای خوانندگان قابل فهم و درک بهتری باشد.

۲- بحث

در این جستار جهت تبیین و یا شرح مفیدتر کلمه‌ها و عبارات‌ها به ترتیب صفحه‌های متن کتاب *نفتة المصدور* بر اساس شرح مرحوم یزدگردی مطالب تقدیم حضور ارباب تحقیق می‌گردد:

ص ۱، سطر ۶. «بار سالار ایام چون بار حوادث درهم بسته، تیغ سرباری در بار نهاده»:

در جنوب خراسان کلمه «سرباری» در مفهومی به کار می‌رود، که به نظر می‌رسد از معنایی که مرحوم یزدگردی برای «سرباری» آورده‌اند، در عبارت مذکور مناسب‌تر باشد. مرحوم یزدگردی در معنای کلمه «سرباری» به نقل از برهان نوشته‌اند: «بار و بسته کوچکی را گویند که بر بالای بار و بسته بزرگ بندند» (نسوی، ۱۳۹۹: ۴۵۷). و بیتی هم از دیوان *ظهیرالدین فاریابی* نقل کرده‌اند:

«مرا که پشت من از بار محتست دوتا»

فراق روی تو درمی خورد سرباری؟!»

(نسوی، ۱۳۹۹: ۴۵۷)

در لغت‌نامه مرحوم دهخدا علاوه بر نقل برهان قاطع، معانی‌ای از دیگر فرهنگ‌های لغت اضافه شده: «بار اندک که بر بالای بار بزرگ گذارند و بعضی آن را علاوه گویند. (انجمن آرا) (غیاث) (جهانگیری). علاوه (ربنجی). سربار. باری که بر سر گیرند. (برهان).

بار سر (غیاث). (جهانگیری).» (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل «سرباری»). که در این مورد معانی دوم و سوم بی‌ارتباط به متن است.

نکته‌ای که درخور اهمیت است و ظاهراً در معناهای مذکور بدان کم‌توجهی شده است، سربار بودن چیزی است و نه قرار دادن «بار کوچک بر روی بار بزرگ». در خراسان بزرگ «سرباری» در دو معنا کاربرد دارد:

الف- به چیزی یا بار سبکی گفته می‌شود که بعد از مدتی روی یا کنار بار بزرگتر قرار می‌دادند. وقتی بار سنگینی بر پشت درازگوش می‌گذارند، اگر بیش از حد سنگین باشد، به محض قرار گرفتن بار بر پشت درازگوش، حیوان پشت خم می‌کند یا روی دو زانو خم می‌شود. مجبور بودند وزن بار را کم کنند تا حیوان توان کشیدن آن را داشته باشد. بار سنگین وقتی چند دقیقه‌ای بر پشت حیوان می‌بود و مدتی راه می‌رفت و آن را می‌کشید و بدنش گرم می‌شد، حالا یک بار کوچک و سبکی را روی آن یا در کنار آن قرار می‌دادند. به این بار دوم و سبکی که پس از مدتی گذاشته می‌شد، «سرباری» می‌گفتند. از ضرب‌المثل‌های رایج در برخی از مناطق ایران دقیق‌تر می‌شود مفهوم «سرباری» را دریافت. مانند این ضرب‌المثل:

«خرر سرباری بچه ر باری کلایی xar ra sar ba:ri baçar bârekallayi

خر را سرباری، بچه را بارک‌الله یی» (اختیاری، ۱۳۹۴: ۲۵۴)؛ یعنی بر پشت درازگوش سرباری گذاشتن مناسب و خوب است و برای بچه تشویق و آفرین گفتن.

ب- معنای دیگری که در جنوب خراسان برای «سرباری» و «سربار» به کار می‌رود، به کسی یا چیزی گفته می‌شود که بدون آن که به آن نیازی باشد مزاحم شده یا در کاری یا جایی دخیل و شریک شده‌است. مثلاً گفته می‌شود: «فلانی سربار یا سرباری است»؛ یعنی تنبل و بی‌کار و مزاحم است و بقیه بایستی به زور تحملش کنند و زحمتش را بکشند و خرج و مخارجش را بدهند. این مفهوم هم‌معنای کلمه «کلّ: سربار»^(۱) در جنوب خراسان

است. در مورد عبارت نسوی هم منظور این است که شمشیر سبک وزنی است که سر بار و اضافه و مزاحم و موجب رنج و زحمت دیگران است. خلاصه، شمشیر سر بار یا مزاحم و موجب رنجش و زجر دیگران است که با کاروان حوادثِ بدِ روزگار، یعنی مغولان آمده است.

ص ۳، سطر ۷: «از قلم که چون بر سیاه نشیند سپید عمل کند و بر سپید سیاه ...».
 مرحوم یزدگردی در شرح و توضیح این قسمت این گونه مرقوم نموده‌اند: «از قلم که چون بر سیاه نشیند ... الخ تعبیری است از دورویی قلم که اثر آن بر جای نمی‌ماند مگر آنکه که بر سیاه سپید کاری کند و بر سپید سیاه کاری» (نسوی، ۱۳۹۹: ۱۳۱). در شرح دکتر موسویان بر *نفته‌المصدر* آمده است: «خط سیاه قلم به اسب و مرکبی سیاه تشبیه شده که قلم همچون سوار کاری بر آن می‌نشیند» (موسویان، ۱۳۹۳: ۲۳).

ضمن احترام به نظر دو استاد که فضل تقدّم دارند و بسیاری از مشکلات متن را حلّ نموده‌اند؛ به نظر می‌رسد به گونه دیگری هم می‌شود معنا نمود که ظاهراً مفهوم مناسب‌تری دارد:

منظور از «بر سیاه نشستن قلم»؛ یعنی فرو بردنِ نوکِ قلم در مُرکَبِ سیاه است. با استفاده از تصویر ظاهر قلم که هنگام نوشتن سر یا نوکِ قلم را در مُرکَبِ سیاه فرو می‌برده‌اند و با آن روی کاغذ سفید می‌نوشته‌اند. قلم به انسانی تشبیه شده و برای آن جان‌پنداری صورت گرفته است و خصوصیت انسانی نشستن را به قلم داده‌است. پس «بر سیاه نشستن قلم» یعنی گذاردن یا فرو بردنِ نوکِ قلم در مُرکَبِ سیاه دوات منظور است که طبیعتی تر و نزدیک‌تر به معنای حقیقی است. زیدری که «تمام توجه خود را معطوف بر آراستن سخن به بدایع لفظی و معنوی کلام کرده است» (نصیری و طالبیان، ۱۴۰۱: ۳۶۸)، با آوردن «سیاه و سپید» یا مرکب سیاه و کاغذ سفید، تضادی زیبا بین دو صفت سیاه و سپید ایجاد نموده است.

و در مورد «سپید عمل کردن» مرحوم یزدگردی مطلبی نوشته‌اند، اما در توضیحی که در باره کلمه «سپید کار» در صفحه ۴۱ در عبارت «چون سپیده سپید کار چادر قیری از روی جهان در کشید» و در صفحه ۹۹ «سپید کاران برف» به کار برده‌اند، در معنای کلمه «سپید کار» به نقل از برهان قاطع آورده‌اند: «سپید کار» در ادب فارسی بیشتر، از باب استعاره عنادیه، در معنی «سیاه کار» (فاسق و فاجر و ظالم و محیل و گناهکار بکار می‌رود. نظیر «روسپید»، و در اینجا ظاهراً بمعنی بی‌آزرم و بی‌حیا و شوخ چشم انساب می‌نماید. و در هر دو مورد، ابهامی نیز بمعنی ظاهری خود دارد. قس: «سیاه کار» (نسوی، ۱۳۹۹: ۴۵۵). در شرحی دیگر آمده است: «سپید عمل کردن: به معنی ضد خود؛ یعنی «سیاهکاری» و «زشتکاری» به کار رفته است.» (موسویان، ۱۳۹۳: ۲۳). گرچه نظر دوم قبلاً مورد نقد واقع شده است (رک. نظری، ۱۳۹۵: ۱۲۳).

قابل به عرض است که یکی دیگر از معانی سپید کاری «روشنی دادن. روشن بودن» (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۱۸۵۳، ذیل «سپید کاری») است. نیز لغت‌نامه به «سپید کار» ارجاع داده است. دهخدا در معنای «سپید کار» مطالب دیگری هم آورده است: «آنکه کار او سپید کردن جامه باشد. گازر. جامه‌شوی» (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۱۸۵۳، ذیل «سپید کار»). در ادامه می‌نویسند: «کنایه از مردم نیکوکار و صالح و نیکو مدار و جوانمرد. ضد سیاه کار» (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۱۸۵۳، ذیل سپید کار).

با توجه به این که قلم آغشته به جوهر سیاه، دفاتر و کتب ارزشمند و مفید را با نوشتار خود پدید می‌آورد، سفید کاری قلم را به معنای نیکوکاری قلم و اثر مفیدی که پدید می‌آورد بگیریم، بهتر است. یعنی آخرین معنایی که مرحوم دهخدا در مورد «سپید کار» نوشته‌اند.

ص ۹، سطر ۱۴. «و من بنده خبر عود لشکری مرادی از جانب روم شنیده بودم».

این عبارت و به ویژه «لشکر مرادی» بیشترین نقد و شرح‌ها را به خود اختصاص داده است؛ اما هنوز جمله جای تأمل دارد. آنچه در این جستار بیان می‌شود در مورد «روم»^(۲) است تا برای مخاطب با استناد به مآخذ تاریخی قطعی گردد که منظور «از لشکری که از جانب روم برگشته» چیست.

در چگونگی ضبط و خوانش «لشکری مرادی» استاد قاضی طباطبایی نظر دکتر یزدگردی را نپذیرفته‌اند (قاضی طباطبایی، ۱۳۴۸: ۲۲۲) و مرحوم یزدگردی ردیه‌ای بر نظر وی نوشته‌اند (یزدگردی، ۱۳۴۸: ۶۰۱-۶۰۰). دکتر موسویان ضبط «لشکری مرادی» را سهو دانسته‌اند و پیشنهاد «لشکری را دی» داده‌اند: «مرحوم یزدگردی در قرائت این عبارت دچار سهوی شده‌اند و عبارت صحیح باید چنین باشد: 'خبر عود لشکری را دی از جانب روم ...'. یعنی: دیروز خبر برگشتن لشکری از مغولان را از جانب روم شنیده بودم» (موسویان، ۱۳۹۳: ۳۳). گر چه بر شرح مذکور اشکال گرفته‌اند (نظری، ۱۳۹۵: ۱۱۹-۱۱۸). البته نویسنده محترم در مقاله‌ای به رفع اشکال پرداخته‌اند (موسویان، ۱۳۹۷: ۱۵۷).

ضمناً ضبط درست کلمه «لشکر» به جای «لشکری» در نسخه مشهور به «سی» که ارجح نسخ است، آمده است: «من بنده خبر عود لشکر مرادی از جانب روم شنیده بودم» (نسوی، ۱۲۹۵: [۵-ر]).

اما جهت برطرف نمودن هر گونه تردیدی در مورد «لشکری که از جانب روم برگشت»، به متونی که همزمان با *نقته‌المصدر* و در همان قرن نوشته شده است، استناد می‌شود تا پرسشی که در ذهن مخاطب پیش می‌آید که چه لشکری از جانب روم برگشت؟ با دلیل قانع‌کننده همراه باشد.

الف- در تحریر نوین تاریخ جهانگشای جوینی در مورد لشکر مذکور چنین آمده است:

«سلطان از اخلاط به ملاذجرد آمد و از آنجا به «خرتبرت»^(۳) رفت. در این بین کسالتی بر سلطان رخ داده بود» (جوینی، ۱۳۷۸: ۲۹۲). تا سلطان ارزروم برای سلطان خوارزمشاه خبر آورد که: «سلطان علاءالدین، با ملوک حلب و شام پیمان بسته‌اند و علیه سلطان توافق کرده‌اند و به گردآوری سپاه مشغولند» (جوینی، ۱۳۷۸: ۲۹۲).

به عبارت دیگر با وجود کسالتی که عارض خوارزمشاه شده بود، وقتی خبر دادند که رومیان و شامیان متحد شده‌اند به جای دادن علوفه به خوارزمشاه بر او حمله کنند، خوارزمشاه با لشکری به کمین لشکر روم رفت. «پس از چند روز که دو لشکر به هم رسیدند، سلطان روم و ملک اشرف و سلاطین و ملوک دیگر با هم ملاقات نمودند» (جوینی، ۱۳۷۸: ۲۹۲).

ب- در کتاب *سیره جلال‌الدین یا تاریخ جلالی ترجمه محمدعلی ناصح زیر عنوان* «رفتن پادشاه بروم و جنگ و گریز وی» نیز نظیر مطلب *تاریخ جهانگشای جوینی* آمده است که پس از اطلاع خوارزمشاه از اتحاد دوستان ظاهری غربی: «بران همداستان آمدند که ... پس از پنج روز، با سپاهیان خود بکوچد، و به نواحی خرتبرت شوند و آنجا ساکن شوند و منتظر حرکت عساکر شام و روم باشند، تا هر یک از آن دو سپاه پیشتر جنبش آغازد، سر راه بر وی بگیرند، و نگذارند که بلشگر دیگر پیوندد...» (نسوی، ۱۳۶۶: ۱۷۹-۱۷۸).

اخبار آمدن سپاهیان شام و روم پی‌درپی به خوارزمشاه می‌رسید. وی «از راه بی‌مبالاتی و ناپرواخی، جمعی از سپاهیان ارانی و آذربایجانی و مازندرانی را که ازین پیش، اجازت بازگشت، بوطن خود داده بود، احضار نفرمود، و بی‌هیچ درنگ و انتظار، منازل درنوشت، ... و او ترخان را با دو هزار سوار، برسم یزک پیشاپیش بفرستاد، و وی دریاسی چمن بلشکر ارزنجان و خرتبرت بازخورد، و سپاه سلطان دست بنیزه برد (زیدری، ۱۳۶۶: ۱۷۹).

در وحله نخست سپاه روم «رهسپار هزیمت و دستخوش هلاکت گشت» (نسوی، ۱۳۶۶: ۱۸۰). روز دیگر لشکریان خوارزمشاه دسته‌دسته می‌رسیدند، اما فوراً به جنگ نمی‌پرداختند تا «هزیمت محقق گشت، و گروهی بسیار گرفتار اسارت شدند و سپاه خصم غنیمت فراوان یافت و لشکر جلالی را زبون ساخت (نسوی، ۱۳۶۶: ۱۸۰) و (نسوی، ۱۳۴۴: ۲۲۲). بی‌تردید لشکری که دی از جانب روم آمده، لشکر هزیمت شده خوارزمشاه است. نمی‌گوید «از روم» بلکه می‌نویسد «از جانب و از سمت روم». چون خوارزمشاه رفته بود در مسیر لشکر روم کمین کرده بود. این بازگشت لشکر خوارزمشاه از مقابله با رومیان است و مغول‌ها هنوز به این نواحی نرسیده بودند.

ص ۱۴، سطر ۸: «تا در نوبت غیبتِ عراق دستِ گردِ جهان برآورد، تا

مجنونی نحوی بدست اوفتاد، خطی چون دستگاه کفشگران پریشان».

در تشبیه «خطی چون دستگاه کفشگران» آنچه مسلم است، زشتی خطِ رقیب زیدری یا همان مجنون نحوی منظور است. در امثال و حکم در مورد «مثل دستگاه کفشگران» چنین توضیح آمده است: «بسیار پریشان» و در ادامه قسمتی از همین عبارت زیدری به عنوان نمونه نقل شده است (دهخدا، ۱۳۸۳: ۱۴۳۶).

قطعاً کفشگران در بیش از هشتصد سال پیش، چرمی را که در دستگاه کفشگری قرار می‌دادند تا با زدن کوک شکل کفش به خود بگیرد با دوخت کفش‌های ظریف امروزی صدها سال فاصله داشته است. وسایلی از قبیل درفش و سوزن‌هایی که ضخامت آن کمی از درفش کوچکتر بود، موجب می‌شد کوک‌های بزرگ و کج و معوجی بر کفش بزنند که شایسته بوده زیدری خطِ رقیب خود را به آن تشبیه کند.

دستگاه کفشگران عبارت از سندانمانندی به شکل و در حدود کفش آدمی بود. با توجه به همین سندان مانند اندازه کفش را می‌گرفتند و بعد با نوک تیز درفش - که فلزی سرتیز با دسته‌ای چوبی بود - در چرم سوراخ ایجاد می‌کردند و سپس با سوزن -

مانندی که قطور بود، نخ‌ی از جایی که با درفش سوراخ شده بود رد می‌کردند و بدین ترتیب به کفش کوک می‌زدند. کوک‌هایی که روی کفش، خیلی بزرگ و ناموزون و نامتقارن دیده می‌شده است، یکی بلند و دیگری کوتاه. مشبه به زیدری در این عبارت همان کوک‌های ناموزون و بلند و کوتاه و نامتقارن است. در این تشبیه خط مشبه است. وجه شبه ناهماهنگی خط و دستگاه کفشگران. «چون» ادات تشبیه است.

خلاصه با توجه به وسایلی که کفش دوزان قدیم داشتند، منظور کوک‌های ناموزونی است که کفشگران با نخ‌های زمخت بر چرم‌ها می‌زدند تا شکل کفش به خود بگیرد.

ص ۱۵، سطر ۱۰:

«گیاه سبز و زمرد برنگ یکدگرند

و لیک ازین بنگین دان کنند و زان بجوال»

ابهام و مشکل در معنای مصراع دوم این بیت به نظر می‌آید. در شرح مرحوم یزدگردی در مورد دو کلمه «کنند» و «جوال» در زیرنویس به وجود این بیت در دیوان ازرقی و در المعجم فی معاییر اشعار العجم با اندک تفاوتی اشاره شده است (نسوی، ۱۳۹۹: ۱۴ زیرنویس). همان اطلاعات را به بیانی دیگر در شرح و توضیحات هم ذکر کرده‌اند (نسوی، ۱۳۹۹: ۱۴۶)، اما در نهایت توضیح روشنی نیامده و معنای مصراع دوم برای برخی مخاطبان مبهم می‌نماید.

متن بیت بر اساس نسخه مشهور به «سی» است که درست به نظر می‌رسد. در دو نسخه خطی شماره ۸۲۲۸ و فیلم شماره ۲۷۸۳ به جای فعل «کنند» در مصراع دوم بیت، فعل «کشند» آمده است:

«گیاه سبز و زمرد برنگ یکدگرند و لیک از این بنگین دان کشند و زان به

جوال» (نسوی، ۱۳۹۵: [۷-ر]؛ نسوی، ۱۳۰۵: ۳۵)

که البته در حلّ معنای بیت کمکی نمی‌کند.

به نظر می‌رسد اگر معنای «به» در آغاز «نگین دان» و «جوال» مشخص گردد، از بیت ابهام‌زدایی خواهد شد. «به» در پهلوی با تلفظ «پَت / pat» و در معنای «به، برای، بوسیله، در، با» (فره‌وشی، ۱۳۸۱: ۴۴۶) آمده است. در فرهنگ‌های لغت فارسی معنای متعددی برای «به» برشمرده‌اند، از جمله: «ظرفیت زمانی و مکانی» (معین، ۱۳۶۴: ۱)، ذیل «به»). «در» که از معنای «به» به‌شمار آمده‌است «ظرفیت» را می‌رساند (معین، ۱۳۶۴: ۲، ذیل «در»).

دهخدا به نقل از چند فرهنگ فارسی، معنای «در» را ذکر نموده است:

«در. (حرف اضافه) ظرفیت را رساند خواه ظرفیت مکانی و خواه زمانی، [...] درون و میان و در میان و فی و مابین (ناظم الاطبا) بمعنی فی عربی است. (از آندراج). به معنی جوف است و درون چون در خانه، در شهر و غیره. میان. میانه. تو. جوف. فی. اندرون. بین. داخل. مقابل بیرون. مقابل خارج. اندر» (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل «در»). «بمعنی درون باشد چنانچه در خانه رفت یعنی درون خانه رفت» (انجو شیرازی، ۱۳۵۱، ۱: ۹۷۲ ذیل فصل دال).

با توجه به کلمات «نگین دان» و «جوال» که ظرفیت جادادن چیزی را دارد، «به» را در معنای مذکور از قبیل «ظرفیت»، «میان»، «جوف»، «داخل»، «درون» و «اندرون» می‌گیریم. یعنی گیاه سبز و زمرد هر دو هم‌رنگ‌اند، ولی از این (زمرد) داخل و میان و جوفِ نگین‌دان را پر می‌کنند و از آن (گیاه سبز) داخل جوال را. چون جوال نسبت به نگین‌دان بسیار بزرگ است گیاه را که نسبت به زمرد کم ارزش است، از آن جوال را پر می‌کنند.

خلاصه، در بیت مذکور «این» به نزدیک‌ترین مرجع یعنی به «زمرد» و «آن» به «گیاه سبز» برمی‌گردد. «به» در مفهوم «به داخل» (داخل)، و «درون و جوف» می‌آید. یعنی زمرد

را به عنوان نگینِ انگشتی داخل «نگین دان» قرار می‌دهند، اما علف را به دلیل بی‌بهای یا کم‌ارزشی آن نسبت به زمرد، داخل کیسه بزرگ می‌ریزند.

ص ۳۳، سطر ۱ و ۲:

«گفتی ز حرص رفتن او سوی کارزار دشمن که در مقابل او بوده از پس است» ماجرای خبررساندن مرغِ نامه بر به زیدری مبنی بر سرعت حرکت پنجاه طلب یا گروه از مغولان به سمت خوارزمشاه است. از صفحه قبل (یعنی صفحه ۳۲) با تشبیهاتی این سرعت آمدن لشکریانی از مغول بیان شده است. با دو بیت درصدد وصف سرعت آنان است.

معنای بیت مذکور بدین گونه است: از حرص و ولع رفتن او به سوی کارزار و میدان جنگ، دشمنی که روبه‌روی او قرار دارد، گویی که در پشت سر اوست. یعنی چون مردم معمولاً برای حفظ جان از دشمن می‌گریزند و به دشمن پشت می‌کنند و رو به جلو از او دور می‌شوند، در این جا سرعت حرکت به سوی دشمن را بیان می‌کند که بدون ترس، با شوق به سمت دشمن حمله‌ور می‌شدند. مراد زیدری این است که مغول چنان سریع به سوی دشمن پیش می‌رفت که گمان می‌کردی دشمن پشت سر اوست و از دشمن می‌گریزد. گرچه این بیت به گونه دیگری هم معنا شده است (رک. موسویان، ۱۳۹۳: ۷۰).

ص ۴۲، سطر ۸: «نظر با همه حدّت از آن سوی حلقه گذر نیافتی ، و نفس با همه لطافت مصفّ ایشان نشکافتی» (نسوی، ۱۳۹۹: ۴۲).

زیدری از محاصره و استیلای مغولان بر خیمه و خرگاه خوارزمشاه سخن می‌راند. با شبیخون مغولان خوارزمشاه «عقود منظوم و نقود مختوم» را بگذاشت و «پریچهرگان ماه پیکر و بتان خرگاه نشین را بدیوان سیاه روی و عفاریت زشت منظر رها کرد». (نسوی، ۱۳۹۹: ۴۳) بعد ابیاتی در شجاعت‌های خوارزمشاه می‌آورد. ادامه محاصره خرگاه او و کشته شدن عده‌ای از بیکسان و نیکخواهان و غارت مال زیدری و برخی دیگر از درباریان در این حمله و سرانجام «خود تاتار بشبخیز راه گریز گرفته» (نسوی، ۱۳۹۹: ۵۲)، رفته بودند.

زیدری وصفی دارد از آن جا که مغولان شبانه بر جلال‌الدین شیبیخون زده‌اند و وی از حلقه محاصره آنان جان به سلامت برده‌است. در این عبارت منظور از حلقه، حلقه لشکریان مغول بر گرد خوارزمشاه و خیمه و خرگاه وی است. یعنی لشکریان مغول گردادگرد جلال‌الدین را گرفته بودند و چنان حلقه محاصره را تنگ کرده بودند که حتی نفس امکان گذر نداشت و نمی‌توانست صف آنان را بشکافد.

در دو دایره فوق، دایره کوچک وسط را بایستی خوارزمشاه و بزرگان سپاه و دولتش در نظر گرفت و حلقه بزرگ که بر اطراف این حلقه کوچک کشیده شده را لشکر مغول. مغولان چنان با ازدحام دور خوارزمشاه و خرگاهش حلقه زده‌اند و چنان زیاد و متراکم هستند که به تعبیر زیدری نظر و نگاه و نفس از لابه‌لای آنها عبور نمی‌کند. خلاصه؛ چنان حلقه محاصره مغولان بر اطراف خرگاه خوارزمشاه متراکم بود که نظر و نفس را گذر نبود. در واقع اغراق زیبایی در بیان زیدری هست.

ص ۸۵، سطر ۳: «باشمک، احمد ارموی، آن گاو ریش خر طبع، که بهمه وجوه رشته بدست او داده بود، و برسن او فرو چاه رفته»:

از ابهام‌های دیگری که گاهی برای دانشجویان محترم پیش می‌آید، اسم یا صفت خواندن «باشمک» بود. برخی دانشجویان «باشمک» را نام یا اسم خاص می‌پنداشتند و علامت درنگ‌نمای (ویرگول) بعد از آن را به معنای واو عطف می‌گرفتند.

در نسخه «سی» آخر جمله اندکی با ضبط مرحوم یزدگردی تفاوت دارد. به جای «رشته بدست او داده بود» به صورت «دست بدست او داده بود» (نسوی، ۱۲۹۵: [۱۵-ر])، کتابت کرده شده است.

«باشمک» یا طبق نسخه خطی مینوی «باشمیک» (نسوی، ۱۳۰۵ ش: ۷۰)، کلمه‌ای غیر فارسی است. به نظر می‌رسد دگرگون شده کلمه ترکی «باشماق» به معنای «کفش. پافزار» (دهخدا، ۱۳۷۲: ۳۵۹۱، ذیل باشماق) باشد که «ق» حرف آخر کلمه به «ک» تبدیل شده است. در این جا دشنامی در معنای «پادو، بی‌غیرت و سست عنصر» است و صفتی برای احمد ارموی به شمار می‌آید. در عبارت مذکور ضمیر سوم شخص «او» به جمال علی عراقی برمی‌گردد.

ص ۱۰۴، سطر ۸ و ۹: «چه واقعه ارمیه، که در آن (ع) دشمن خندید بر من و دوست گریست».

پرسشی که پیش می‌آید این است که منظور از «واقعه ارمیه» چه بود؟ یا چیست؟ تا این جا از کتاب، غیر از مصائبی که برای ممدوح شهاب‌الدین زیدری پیش آمده بود، دو واقعه سخت بر خود وی گذشته است:

الف - یکی تصرف اموال او در تبریز توسط مغولان «و شحنة تاتار بیشتر بتبریزرفته بود، و صامت و ناطق ارباب دولت با دست گرفته، و مرا از نقد و جنسی که آنجا بود، جز چهارصد دیناری که بدست درویشی بود، نگذاشته؛ معتمدی که بتبریز بود آن محقر بأرمیه آورد، ...» (زیدری، ۱۳۹۹: ۸۴-۸۳).

ب - دیگر حمله گماشتگان جمال علی عراقی و زدن و لخت کردن و در میان برف و سرما به امید مرگ رها ساختن زیدری و غلامش بود (زیدری، ۱۳۹۹: ۸۶). «عاقبت خسته و شکسته (ع) تَمَّجُ نَجِيعاً فِي الْمَكْرِ ذَوَائِبُهُ، در پای اسپ افتادم» (زیدری، ۱۳۹۹: ۸۶).

زیدری در صفحه ۷۴ کتاب به شمه‌ای از ذمائم اخلاق جمال علی عراقی اشاره می‌کند. عظاملک جوینی هم می‌نویسد: «جمال علی تفرشی که یکیست از اکابر عراق که جمعی معارضان او سبب حسد یا از روی حقیقت او را بشامت موسوم کرده‌اند» (جوینی، ۱۳۳۴: ۲، ۲۸۰). وی در شامت جمال علی مطالب و اشعاری به نقل از دیگران آورده است، از جمله می‌نویسد: «در تبریز شاعر نیست او را زجاجی گویند این قطعه گفته است:

ای مبارک قدم جمال علی   عالمی گشت شادمان از تو ...
می‌نیاید برون ز هیبت تو   صاحباً صاحب الزمان از تو
هیچ مخلوق از تو جان نبرد   گر گریزد به آسمان از تو»
(جوینی، ۱۳۳۴: ۲، ۲۸۱)

و در ادامه از صفحه ۸۳ تا ۹۲ هجوم و حمله سبعمائة ده پانزده سوار از گماشتگان جمال علی عراقی بر خویشان و نجات معجزه آسای خود را بیان می‌کند. «تا باریم نرسیدم، نیارامیدم» (زیدری، ۱۳۹۹: ۷۴)؛ اما «هم از ناآمد کارو بد آمد روزگار [...] جمال علی عراقی پیش از من بنده آنجا رسیده بود» (همان: ۷۵). و از ظاهر جمال علی بر مکر و غدر او واقف می‌گردد: «در چند روزه مقام باریم آثار غدر از اسرّه پیشانی آن دنی بر خوانده بودم، و شواهد مکر از اقوال و افعال آن ناکس مشاهده کرده» (همان: ۸۴).

زیدری در مورد حيله و مکر جمال علی عراقی و رنج و درد و آسیبی که از گماشتگان او دیده است، مطالب فراوانی نوشته است، از آن جمله:

«نیم شبی راه گرفته می‌راندم، و بر عزم خوی اسپ در عرق نشانده، می‌رفت؛ گرد بر گرد خویش ده پانزده سوار دیدم، چون سوار بساعد إحاطت گرفته، و چون نطق گرد میان درآمده، چندانکه پیش و پس نگرستم، طریق خلاص، من کل وجه، باریک، و راه مناص، من کل آب بسته دیدم» (زیدری، ۱۳۹۹: ۸۶).

زیدری پس از این که خود را در محاصره یافت، به حکم وجوب دفاع از خود، دست به شمشیر برد و تا زمانی که توان مبارزه داشت و تا دست و پای‌اش از کار نیفتاده بود، در مقابل گماشتگان جمال علی عراقی به مبارزه پرداخت. (زیدری، ۱۳۹۹: ۸۷). گماشتگان علی عراقی پس از بستن چشم و سر و پای زیدری «عدل مجلس عدل را با دهانی پر از شهادت مجروح بگذاشتند، و گفتند: برف در اهلاک آدمی زاد چنگیزخان را سرمایه‌ای تمامست» (زیدری، ۱۳۹۹: ۸۹).

باتوجه به واقعه دردناکی که گماشتگان جمال علی برای شهاب‌الدین پیش آوردند، به طور قطع منظور از «واقعه» همان آسیب دیدن از فرستادگان علی عراقی است. چون برای مردم به ویژه بزرگان، ضرر مالی نسبت به زیان جانی قابل قیاس نیست.

۳- نتیجه‌گیری

با وجود شرح گران‌سنگ مرحوم یزدگردی بر نفثة‌المصدور و تلاش دیگر فضلا و استادان در توضیح ابهام‌هایی از کتاب، به دلیل نثر مصنوع کتاب نفثة‌المصدور زیدری نسوی، هنوز برای برخی مخاطبان کتاب، مشکلاتی در شرح پاره‌ای عبارت‌ها باقی است. در این جستار سعی بر آن بود، تا آن‌جا که مقدور است و در حد توان، گرهی از برخی نکات مغلق کتاب گشوده شود. به اختصار برخی مطالبی که بدانها پرداخته شده است، احصا می‌گردد:

۱- «سرباری». گرچه این کلمه شرح شده است، اما در خراسان بزرگ معنایی گسترده‌تر

دارد که بهتر با متن مناسبت دارد.

۲- بر سیاه نشستن قلم؛ با وجود شرح‌های متعددی که بر این عبارت نوشته شده است، به نظر می‌رسد، سر یا نوک قلم را در دوات یا رنگ مشک‌ی فرو بردن، بیشتر از دیگر توضیح‌ها مناسب متن باشد. همچنین مراد از «سپید عمل کردن قلم»، یعنی نیکی و نیکوکاری قلم که سبب پدید آوردن کتاب‌ها و نوشته‌های ارزشمند می‌گردد.

- ۳- در مورد «عود لشکر از روم» با استناد به کتب تاریخی هم عصر نویسنده *نفتة المصدور*، از قبیل تاریخ جهانگشای جوینی و کتاب دیگر زیدری، مراد از بازگشت لشکر از جانب روم در عبارت: «و من بنده خیرِ عودِ لشکری مرادی از جانب روم شنیده بودم»، مستدلّ بیان شد و منابع نمایانده شد، تا دیگر شکی در این مورد باقی نمانده باشد.
- ۴- در باره تشبیه «خطی چون دستگاه کفشگران»، با توجه به وسایل و شیوه‌های کفّاشی قدیم، ضمن گشودن اجزای این تشبیه، تصویر و معنای عبارت مشروح بیان شد.
- ۵- «به» در آغاز نگین دان و جوال در بیت بعدی مشخص شد و سپس معنا با توجه به معانی «به» و «در» و «داخل و درون» مرقوم شد.
- «گیاه سبز و زمرد برنگ یکدگرند و لیک ازین بنگین دان کنند و زان بجوال»
- ۶- معنای بیت اول صفحه ۳۳ شرح شد.
- ۷- در مورد صفت یا اسم بودن کلمه «باشمک» یا «باشمیک» توضیح داده شد.
- ۸- توضیح داده شد که منظور از «واقعه ارمیه» در صفحه ۱۰۴ کتاب چه بود؟ همچنین از چند نکته دیگر ابهام زدایی شد. امیدوار است مورد پسند ارباب تحقیق و معرفت قرار گیرد و از نظرات صائب خویش نگارنده را محظوظ فرمایند.

یادداشت‌ها

- (۱). «کلّ: سربار» (زمردیان، ۱۳۸۵: ۱۴۷).
- (۲). حدود روم به نقل از کتاب *حدود العالم*: از خاور به ارمنیه و سریر و آلان، از جنوب به حدود شام تا دریای مدیترانه، و جنوب آن سر حد شام و بعضی دریای روم و «برخی اندلس است. مغرب وی دریای اقیانوس مغربست». (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۸۳) برخی شهرهای آن عبارت است از: قسطنطنیه، مقدونیه، الصقاله، افرنجنه و یونان (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۸۷-۱۸۴)

- (۳). خرتبرت: نام شهری در جنوب فرات شرقی و در شمال شرقی ملاطیه و شمال غربی دیاربکر. (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۵: ۱۳۳)
- (۴). جهت مطالعه بیشتر در مورد بُغدی مراجعه فرمایید به سیرت جلال‌الدین. (نسوی، ۱۳۴۴: ۱۸۵-۱۸۷).

فهرست منابع

۱. اختیاری، زهرا. (۱۳۹۴). **پژوهشی در زبان و فرهنگ مردم خانیک**، مشهد: انتشارات محقق.
۲. اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۶۵). **تاریخ مغول**. تهران: امیرکبیر.
۳. انجو شیرازی، میرجمال‌الدین حسین. (۱۳۵۹). **فرهنگ جهانگیری**، ویراسته رحیم عقیقی، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه مشهد. چاپ دوم.
۴. ایرانی، نفیسه. (۱۴۰۱). «بررسی و تحلیل متن شناسانه ریاض‌المحیین: اثری اخلاقی-عرفانی در دوره قارجار»، نشریه تشریحی *ادب فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، سال ۲۵، شماره ۵۱، شهریور، صص. ۲۱-۱.
۵. ثروت، منصور. (۱۳۹۱). **درد دل تحریر نوین نفثة‌المصدور**. تهران: انتشارات علمی.
۶. جوینی، عطاملک. (۱۳۳۴ه.ش. / ۱۹۱۶م.). **تاریخ جهان‌گشای جوینی**، به سعی و اهتمام و تصحیح محمد قزوینی. لیدن: بریل. ناشر: انتشارات بامداد. چاپ دوم.
۷. جوینی، عطاملک. (۱۳۷۸). **تحریر نوین تاریخ جهانگشای جوینی**، نگارش منصور ثروت. تهران: امیرکبیر. (چاپ دوم).
۸. **حدود العالم من المشرق الی المغرب**. (۱۴۰۳ق. / ۱۳۶۲خ. / ۱۹۸۳م.). به کوشش منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
۹. خزانه‌دارلو، محمدعلی و سلطانی، بهروز. (۱۳۹۵). «نسخه‌شناسی تطبیقی نفثة‌المصدور زیدری نسوی براساس فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی»، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، سال اول، دوره دوم، پاییز و زمستان. صص ۲۸-۷.
۱۰. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۸۳). **امثال و حکم**. جلد ۳. تهران: امیرکبیر.

۱۱. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). **لغت نامه**. چاپ اول از دوره جدید. تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۲. راستگو، سیدمحمد. (۱۳۶۸). «مروری بر کتاب «نفثة المصдор»، نشریه معارف، دوره ششم، شماره ۲ و ۱، فروردین و آبان (شماره‌های ۱۶ و ۱۷)، صص. ۲۳۰-۲۱۵.
۱۳. رضایی، مهدی؛ غلامرضا مستعلی پارسا. (۱۳۹۸). «تأملی بر درد دل؛ تحریر نوین نفثة المصذور تألیف دکتر منصور ثروت»، *مجله تاریخ ادبیات*، (۱۵۳-۱۳۷).
۱۴. زمردیان، رضا. (۱۳۸۵). **واژه‌نامه گویش قاین**، تهران: فرهنگستان زبان.
۱۵. سجادی، سید علی محمد. (۱۳۹۵). «نفثة المصذور»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، جلد ۶، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صفحات ۵۳۲-۵۲۹.
۱۶. سهراب‌نژاد، سیدعلی. (۱۴۰۰). «نقدی بر تحشیه نفثة المصذور (۱)»، *نشریه نثرپژوهی ادب فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۴۹، بهار و تابستان، صص. ۹۵-۱۱۱.
۱۷. سهراب‌نژاد، سیدعلی. (۱۴۰۰). «نقدی بر تحشیه نفثة المصذور (۲)»، *نشریه نثرپژوهی ادب فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۵۰، پاییز و زمستان، صص. ۱۳۳-۱۵۱.
۱۸. فره‌وشی، بهرام. (۱۳۸۱). **فرهنگ زبان پهلوی**، تهران: دانشگاه تهران. چاپ چهارم.
۱۹. قاضی طباطبائی، حسن. (۱۳۴۸). «ملاحظاتى چند در باب تصحيح نفثة المصذور»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، شماره ۸۶، سال ۱۳۴۸، صص. ۲۱۹-۲۳۴.
۲۰. معین، محمد. (۱۳۶۴). **فرهنگ فارسی**، تهران: امیر کبیر. چاپ هفتم.
۲۱. موسویان، سید شاهرخ. (۱۳۹۷). «بررسی چند ابهام و خطا در شرح یزدگردی بر نفثة المصذور»، *نشریه نثرپژوهی ادب فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان*، سال ۲۱، دوره جدید، شماره ۴۴، صص. ۱۶۹-۱۵۱.
۲۲. موسویان، سید شاهرخ. (۱۳۹۳). **شرح نفثة المصذور**، تهران: دستان.
۲۳. نسوی (خرندزی زیدری)، شهاب‌الدین محمد. (۱۳۴۴). **سیرت جلال‌الدین مینکبرنی**، از مترجم مجهول، به تصحیح و با مقدمه و تعلیقات مجتبی مینوی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۲۴. نسوی (خُرندزی زیدری)، شهاب‌الدین محمد. (۱۳۶۶). *سیره جلال‌الدین یا تاریخ جلالی*، ترجمه محمدعلی ناصح، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: انتشارات سعدی. چاپ دوم.
۲۵. نسوی (خُرندزی زیدری نسوانی)، شهاب‌الدین محمد. (۱۳۹۹). *نفثة‌المصدر*. تصحیح و توضیح امیرحسن یزدگردی، تهران: انتشارات توس. چاپ ششم.
۲۶. نسوی (زیدری)، شهاب‌الدین محمد. (کتابت ۱۲۹۵ق.). *نفثة‌المصدر*، [نسخه خطی]، شماره کتاب: ۱۳۹۵، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، بخش دیجیتال.
۲۷. نسوی (زیدری)، شهاب‌الدین محمد. (کتابت ۱۳۰۵ ش.). *نفثة‌المصدر*، [نسخه خطی]، کاتب مجتبی مینوی، شماره فیلم ۲۷۸۳، تهران: مرکز التراث اسلامی.
۲۸. نسوی (زیدری)، شهاب‌الدین محمد. (کتابت ۱۲۷۴ق.). *نفثة‌المصدر*، [نسخه خطی]، کاتب موسی بن جعفر علیاوی، شماره کتاب: ۸۲۲۸، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، بخش دیجیتال.
۲۹. نصیری، پریسا و طالبیان، یحیی. (۱۴۰۱). «نگاهی انتقادی بر نفثة‌المصدر از منظر تحلیل گفتمان نورمن فرکلاف». *پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال چهارم، شماره هفتم، بهار و تابستان. صص. ۳۶۰-۳۸۶.
۳۰. نظری، جلیل. (۱۳۹۵). «تاملی در کتاب شرح نفثة‌المصدر تالیف شاهرخ موسویان»، *آینه میراث*، دوره ۱۴، شماره ۵۸، صص. ۱۳۰-۱۰۹.
- یزدگردی، امیرحسن. (۱۳۴۸). «به دیده انصاف بنگریم»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، سال شانزدهم، شماره ۵ و ۶، پیاپی ۶۹ و ۷۰، صص. ۶۷۲-۵۹۴.